

Boekbesprekingen

Marc Fumaroli, Chateaubriand. Poésie et terreur, Editions de Fallois Paris 2003 ISBN : 2-87706-483-2 (paperback) 799 blz., € 27. (prijs in Frankrijk).

Er zijn op dit moment waarschijnlijk geen twee landen in de wereld, waar het verleden dezelfde rol speelt als in Frankrijk en Duitsland. Aan de Duitse omgang met het verleden wordt in Nederland vaak aandacht besteed, aan de Franse veel minder. Dat is jammer, omdat in sommige opzichten de Franse omgang met het verleden dicht bij de onze staat dan de Duitse. In Nederland bestaat geen collectief schuldgevoel of zelfs de gedachte van een collectieve schuld. In Frankrijk bestaat die evenmin. Wel bestaat daar het besef dat men voortkomt uit een belangrijke traditie, of dat nu gaat om de boer, de politicus of de historicus. En dat besef geeft ook regelmatig aanleiding tot de vraag of men zich nog wel met dat verleden kan meten. Die vraag zou in Duitsland ondenkbaar en onzinnig zijn, maar in Frankrijk beheerst ze al een half jaar kranten en tijdschriften. Is Frankrijk niet langer de oorsprong van universele waarden? Verliest zij haar (vooraanstaande) positie in de wereld en haar uniciteit? Is de Franse cultuur aan verval onderhevig? Voor menige Franse intellectueel zijn het prangende vragen. Voor de buitenstaander lijkt het allemaal wel mee te vallen, zeker als hij of zij ook andere Franse debatten volgt. Zo is op het moment van schrijven een enorme rel

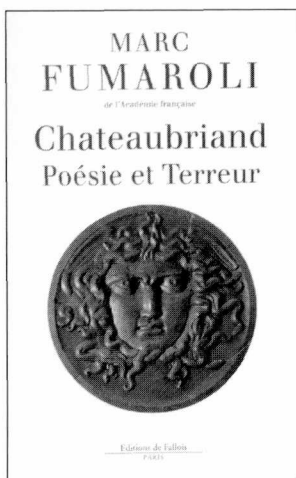
rondom de mogelijke opname van de oud-president Giscard d'Estaing in de *Académie française*, een instelling die al sinds 1635 de literatuur moet bevorderen en de taal zuiver moet houden. De instelling lijkt nogal veel weg te hebben van een anachronisme, met bijvoorbeeld eigen kostuums, maar zij leidt niet alleen tot veel debat. Haar leden schrijven ook nog belangrijke en veel besproken boeken. Een voorbeeld daarvan, Marc Fumaroli's *Chateaubriand. Poésie et terreur*, ligt nu voor ter bespreking. In zijn recensie

in *Le monde* vroeg Philip Sollers zich af hoe hij een groot boek bij verschijning moest beoordelen en die vraag is misschien niet geheel onterecht. Maar iets kan in schitterend Frans geschreven zijn, wat hier zeker het geval is, verrassende inzichten hoeven daar niet direct uit te volgen. Ook grote actualiteit garandeert geen nieuwe inzichten.

Het is in dit geval wel de actualiteit die het boek haar urgentie en haar inzichten meegeeft. Zoals gezegd woedt in Frankrijk momenteel een debat over

een eventueel verval van de natie. Dat debat is niet alleen een gevolg van de *canicule*, de hittegolf, en de oorlog in Irak, maar ook van een sterk toegenomen welvaart en een afnemend Frans historisch besef. In het licht van de toegenomen welvaart, lijkt het laatste des te onwenselijker. Vandaar de actualiteit van een boek over Chateaubriand.

Zeer terecht ziet Fumaroli Chateaubriand samen met Rousseau en Proust als belangrijkste autobiografische schrijver van

Frankrijk en daarmee ook als de belangrijkste vormgever van de omgang met het verleden. Dat geldt voor Rousseau die in zijn *Les confessions* zijn persoonlijke geschiedenis tot sleutel van zijn identiteit maakte. Dat geldt voor Proust die het begrip herinnering, haar aanwezigheid en haar veelvormigheid nieuwe invulling gaf in *À la recherche du temps perdu*. Maar dat geldt misschien nog wel het meest voor Chateaubriand die in zijn autobiografie, *Mémoires d'outre tombe*, herinneringen van over het graf, de samenhang tussen zijn persoonlijke geschiedenis en de Franse geschiedenis liet zien. Meer nog dan dat: hij laat zien hoe de Franse geschiedenis zijn persoonlijke lot en geluk bepaalde. Die invloed hing niet alleen samen met zijn staatsman- en schrijverschap. Hoogstens bracht het eerste hem dichterbij de bron van verandering en maakte het tweede hem gevoeliger voor haar gevolgen.

Zoals bijna iedereen van zijn generatie was Chateaubriand in zijn jeugd lezer van Rousseau, en aanhanger van diens idealisme. Meer dan veel leden van zijn generatie stond hij ook in contact met de traditie van de klassieke Franse poëzie. Deze poëzie was voor het koninkrijk wat de liturgie voor de kerk was: een middel om in het spreken het zuivere en ordelijke van het onzuivere en wanordelijke te scheiden. Hoe graag Chateaubriand dat ook wilde en hoeveel vergeefse pogingen hij ook ondernam om haar te doen herleven, aan deze traditie was een einde gekomen. Zijn grootsheid zou liggen in het proza. En het was juist in het proza dat Rousseau, zoals Chateaubriand zelf ook schreef, een stijl had geschapen waarmee een nieuwe tijd, een nieuwe eeuw begon.

In die nieuwe eeuw is tijd zelf, dat wil zeggen eenduidige geschiedenis, verloren gegaan. Alleen schrijvers konden deze verloren tijd haar eenheid teruggeven, alleen zij konden 'temps perdu' 'verloren tijd' transformeren in 'temps retrouvé' 'tijd hervonden' en daarmee een glimp van de eeuwigheid vangen. Chateaubriand maakte

deze ontwikkeling mee en mogelijk. Proust bracht haar tot volle wasdom.

Waarschijnlijk wekken dergelijke redeneringen bij de meeste historici slechts wrevel op. Geheel onbegrijpelijk is dat niet. Zonder betrapte te kunnen worden op enige post-modernistische of zelfs structuralistische oriëntatie, schrijft Fumaroli een studie die dankzij haar associatieve karakter juist zou kunnen lijken op de ultieme combinatie van beide stromingen. Los van de vraag of dat op zich een verwerping van het boek rechtvaardigt, denk ik dat iedereen die het boek daarom verwerpt iets mist. Niet in de laatste plaats omdat zijn eruditie en scherpzinnigheid Fumaroli in staat stellen om een poëtisch boek te schrijven, in de beste zin van het woord. Dat poëtische karakter doet echter geen afbreuk aan de geloofwaardigheid van zijn argumentatie, integendeel. Omdat hij met haast evenveel succes over een gevoel van onherstelbaar verlies weet te schrijven als Rousseau, Chateaubriand en Proust, wordt veel duidelijker waarom dat gevoel van verlies zo fundamenteel was voor hun schrijverschap. Juist ook omdat hij met zoveel waardering en met een haast vergelijkbaar stijlgevoel in proza schrijft over de klassieke Franse poëzie wordt duidelijk waarom de eenheid, en in sommige opzichten haast wiskundige eenvoudigheid van die verloren wereld, zo belangrijk waren voor Chateaubriand. En zo zou ik nog even door kunnen gaan. Natuurlijk moet iedereen gewoon de boeken die aan Napoleon gewijd zijn in de *Mémoires d'outre tombe* lezen, maar wat Fumaroli zegt over de relatie tussen de keizer en de schrijver maakt die relatie wel duidelijk en historisch relevanter.

Uiteindelijk zou misschien ook een conventionele studie in de meeste van de voorgaande argumentaties de lezer weten te overtuigen, zij het zonder hem hetzelfde plezier te gunnen. Voor de centrale these geldt dat, mijns inziens, niet, juist omdat die these zo sterk samenhangt met stijlkwessies.

Centraal staat namelijk de scheiding tussen de schoonheid van de klassieke Franse poëzie die voorgoed verloren is gegaan, de poësie uit de titel, en de verschrikkingen, de terreur, die in de post-revolutionaire literatuur centraal staan. Alleen komen zij lang niet altijd zo verschrikkelijk op ons over. Fumaroli slaagt erin te laten zien waarom die verschrikkingen naar ons idee zo inadequaet worden gerepresenteerd. De gedisillusioneerdeheid van het proza en het ontbreken van de traditionele poëzie waren kenmerken van de verschrikkelijke verandering die had plaatsgehad. En die verandering op zich was verschrikkelijker dan welk visioen van hel of vagevuur dan

ook. De manier waarop dat voelbaar is op iedere pagina van *Mémoires d'outre tombe*, is misschien voor de hedendaagse lezer niet altijd even toegankelijk. Fumaroli's boek is een groot boek in de zin, dat het ons hiervoor opnieuw de ogen heeft geopend.

De manier waarop hij dat doet, maakt dat de bijna 800 pagina's die hij nodig heeft, vaak voorbij lijken te vliegen en met zijn boek in het achterhoofd moet zelfs in onze haastige tijd de 3200 pagina's van de pocketeditie van de *Mémoires d'outre tombe* goed te doen zijn. En anders kan ik me alleen bij Sollers aansluiten: voor een goed boek moet je de tijd nemen.

Hein Braaksma

François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps*, Seuil Paris 2003 ISBN: 2-02-059328-9 (paperback) 258 blz., € 21,00 (prijs in Frankrijk).

Veel Nederlanders voelen zich bedreigd door 'de ander', met name als de ander een dankzij haar hoofddoek herkenbare moslima is. Die angst voor de ander bepaalt op dit moment grotendeels het publieke debat. Daarin wordt nogal eens gerept van de Nederlandse identiteit waaraan iedereen zich zou moeten conformeren, of de Nederlandse cultuur waarin de ander zou moeten integreren. Hoewel het nog lang niet lijkt te zijn afgelopen, kan nu al wel worden gesteld dat een opvallende eigenschap van dit debat de afwezigheid van een historische component is. Daarin is het debat exemplarisch: historisch besef lijkt overal in Nederland op haar retour.

Terwijl een discussie, over wat Nederland, Nederlanderschap en Nederlandse geschiedenis zijn, hier grotendeels ontbreekt, staan vergelijkbare vragen centraal in het publieke debat in Frankrijk. Ook daar wordt een belangrijk deel van de emotie van het debat ingegeven door problemen met im-

migranten. Maar in het debat daarover wordt niet alleen, zoals in Nederland, en in Frankrijk overigens wel met recht, verwezen naar de grondwet en de waarden van de republiek, maar wordt ook volop aandacht geschonken aan de nationale geschiedenis. En daarop wordt ook vanuit academische én literaire hoek gereflecteerd. Een buitengewoon mooi voorbeeld daarvan is het meest recente boek van François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Hierin betoogt hij dat de ervaring van het verleden, het huidige regime van historiciteit, aan het veranderen is en daarmee ook de plaats van geschiedenis in onze identiteit. Om dat te onderbouwen onderzoekt hij eerst eerdere veranderingen.

Bij Homerus ziet hij een ontwikkeling tussen de *Ilias* en de *Odyssee*. Waar in de *Ilias* de tegenwoordige tijd heerst, heerst in de *Odyssee* de herinnering. Waar de belangrijkste held uit de *Ilias*, Achilles, toekomst noch verleden kent, alleen heden, kent Odysseus alleen de herinnering, zijn hele leven wordt bepaald door zijn terugkeer naar Ithaca, naar zijn verleden.

De aanwezigheid van het verleden in de

Odyssee die daaruit voortvloeit, ziet Hartog gecontinueerd en verder ontwikkeld bij Augustinus. Bij Augustinus wordt de christelijke leer de samenkomst van het *gekende* verleden en de *vastliggende* toekomst. De bijbel laat ons het verleden en de toekomst kennen: de geschiedenis, de *historia magistra*, wijst ons de weg naar de toekomst. Daarmee wordt het verleden gereduceerd tot een bron van voorbeelden en een reeks van herhalingen. In navolging van Koselleck constateert Hartog dat aan dit regime van historiciteit een einde komt gedurende de achttiende eeuw.

Zowel de overgang naar een nieuw regime van historiciteit en een nieuwe ervaring van het verleden ziet hij geper-sonifieerd in Chateaubriand. Chateaubriands faam berust, meer nog dan die van Augustinus, op zijn autobiografie en eveneens als Augustinus was hij geen historicus, juist daarom is hij exemplarisch voor de verandering in het regime van historiciteit. Waar de negentiende-eeuwse wetenschappelijke historicus het verleden scheidt van het heden, is voor Chateaubriand het verleden voortdurend aanwezig in het heden: de doden blijven de levenden achtervolgen.

In die laatste zin kan je Chateaubriand volgens Hartog zien als een verre verwant van Odysseus. De eerste kon niets anders dan treuren toen hij, zonder het uit te kunnen drukken, zijn radicale historiciteit ontdekte, toen hij afstand van zichzelf tot zichzelf ontdekte. De tweede erkende en onderzocht zijn, niet minder pijnlijke, radicale historiciteit voortdurend.

Aan dat regime van historiciteit is nu

echter een einde gekomen, maar niet door een terugkerende eenheid tussen verleden en toekomst. Verleden en toekomst zijn, om Chateaubriand te parafraseren, onmogelijk geworden.

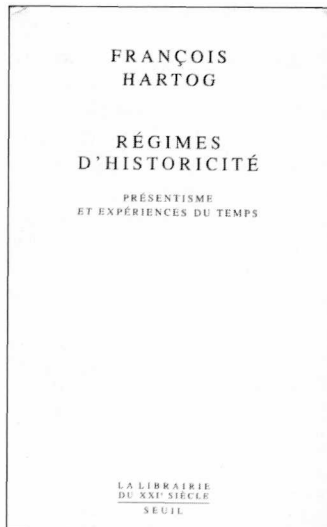
Het verleden, in de eerste plaats, is enorm gegroeid. Met name de televisie produceert een ongeken- de hoeveelheid evenementen, die onmiddellijk tot het recente verleden gaan behoren. En, in navolging van Pierre Nora, ziet Hartog als gevolg daarvan

niet een toename van het contact met het verleden, maar een breuk met dat verleden. Er is zoveel om te herinneren, dat de herinnering, de ervaring van het verleden verdwijnt.

De gevolgen daarvan zijn enorm, niet in de laatste plaats voor de politiek. Immers, de Franse republiek beroemt zich erop een product te zijn van de unieke Franse geschiedenis en de eenheid van de Fransen moet uit die geschiedenis volgen. Met de herinnering aan en de ervaring van die geschiedenis, dat verleden, verdwijnt ook haar

(politieke) eenduidigheid en verwordt zij tot een puur culturele geschiedenis. Frankrijk gaat daarmee steeds minder op zichzelf lijken en steeds meer op de *Kultur Nation* van hun en onze oosterburen. In plaats van een *nation historique*, wordt Frankrijk steeds meer een *nation mémorielle*.

Tegelijkertijd met de toename van het recente verleden, met het verlies van de geschiedenis als bepalende factor voor de politiek, met het verworden tot een *nation mémorielle*, is de omgang met de toekomst gewijzigd. Ook de toekomst is 'onmogelijk' geworden. Die verandering is het gevolg van de absolute macht die de mens nu over de

natuur bezit, van de mogelijkheid van een atoomoorlog. Meer dan ooit zijn we ons er van bewust dat de gevolgen van menselijk handelen enorm kunnen zijn en we zijn dan ook meer dan ooit bang voor die gevolgen. De toekomst boezemt ons angst in, we worden gegrepen door de snelheid waarmee zij komt: zij overschaduwet zowel heden als verleden. Het komende regime van historiciteit is daarmee eigenlijk niet zozeer een regime van historiciteit als wel een dictatuur van de toekomst. Het zijn niet meer de echte doden die de levenden achtervolgen, maar de virtuele doden *uit* en de eigen virtuele dood *in* de toekomst.

Het is hier dat het boek speculatie wordt en iets van haar overtuigingskracht verliest. Is de huidige angst voor de toekomst niet gewoon een herhaling van de angst voor een terugkeer van de terreur die men in de negentiende eeuw vreesde? En is Nederland uniek in het feit dat er ook weinig besef van toekomst lijkt te bestaan, of geldt dat

ook voor Frankrijk? Het komt mij in ieder geval voor dat ook in de Verenigde Staten een besef van zowel verleden als toekomst grotendeels ontbreekt. Maar zelfs als dit een bredere westerse ontwikkeling is, hoe ligt dan de verhouding met het historisch besef in andere culturen?

Ondanks dat *Régimes d'historicité* geen antwoord geeft op de bovenstaande vragen, is het toch een belangrijk boek, omdat het een poging doet een verklaring te geven voor een verandering in historisch besef en, in ieder geval naar mijn idee, die verandering is fundamenteel voor onze cultuur. Dat daar zo weinig over nagedacht werd, was en is daarom erg teleurstellend. Dit boek is een moedige en bemoedigende poging daarin verandering te brengen. Dat *Régimes d'historicité* ook nog geschreven is in een fraai en helder Frans maakt het boek des te lezenswaardiger.

Hein Braaksma

George Steiner, *Grammatica van de scheping* (vertaling Hein Groen en Gijs Went), De bezige bij, Amsterdam 2002, ISBN 90-234-0057-7 383 blz., € 29,90.

Tzvetan Todorov, *Herinnering aan het kwaad, bekoring van het goede. Analyse van de twintigste eeuw* (vertaling Frans de Haan), Atlas, Amsterdam 2002, ISBN 90-450-1001-1, 479 blz., € 24,95.

Het klassieke voorbeeld voor cultuurcritici is Jean-Jacques Rousseau. In veel opzichten kan hij ook als de eerste moderne cultuurcriticus gezien worden. Het werk waar hij beroemd mee werd, het *Discours sur les sciences et les arts*, waarin hij beweerde dat de vooruitgang van de kunst en de wetenschap niet tot meer geluk had geleid, was juist daarom schokkend. Sindsdien werd het ongeluk dat de vooruitgang of ontwikkeling – vaak geeft men de voorkeur aan het laatste, neutralere woord – van kunst en wetenschap vaak ge-

zien als reden voor toenemend onbehagen. Ook thema's uit het vervolg op het *Discours sur les sciences et les arts*, het *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, waren toen schokkend en zijn sindsdien klassieke cultuurkritische thema's geworden. In het tweede *Discours* legt Rousseau een verband tussen het gebruik van taal en de onderdrukking van de mens. Alhoewel niet iedereen even expliciet is, huldigen de meeste cultuurcritici het idee dat de moderne cultuur leidt tot een gebrek aan vrijheid van de mens. Net als Rousseau zien zij overigens op andere punten weer een teveel aan vrijheid, met even schadelijke gevolgen.

Een derde overeenkomst tussen moderne cultuurcritici en Rousseau is hun historische uitgangspunt. In de beide hiervoren genoemde *Discours* schetst Rousseau een meta-geschiedenis: een geschiedenis van verval. En alhoewel die geschiedenis veelal onnauwkeurig en vaak gewoon fictief

is, zoals Rousseau zelf ook toegeeft, wil dat niet zeggen dat zij voor geschiedschrijving in het algemeen niet belangrijk is. Het is goed vol te houden dat Rousseau's speculatie van groot belang is geweest voor de uiteindelijke professionalisering van de geschiedwetenschap. En het is nog steeds goed denkbaar dat cultuurkritische speculatie historici kan inspireren. Misschien kan zij juist nu, nu er weinig duidelijk wenkende perspectieven

zijn in de geschiedwetenschap, zorgen voor vernieuwing. Vanuit dat perspectief bespreek ik hieronder twee recente 'cultuurkritieken' van internationale intellectuele sterren: George Steiner, *Grammatica van de schepping* en Tzvetan Todorov, *Herinnering aan het kwaad, bekoring van het goede. Analyse van de twintigste eeuw*. De keus is misschien arbitrair, maar dat hoeft een verkenning van de cultuurkritiek als inspiratiebron niet in de weg te staan. Bovendien zijn er belangrijke thema's

die de auteurs gemeen hebben. In de eerste plaats de bovengenoemde klassieke thema's die ook bij Rousseau een rol speelden. Er is echter nog een derde thema, dat wel in de klassieke cultuurkritiek maar vreemd genoeg niet zozeer bij Rousseau een rol speelt: de dood.

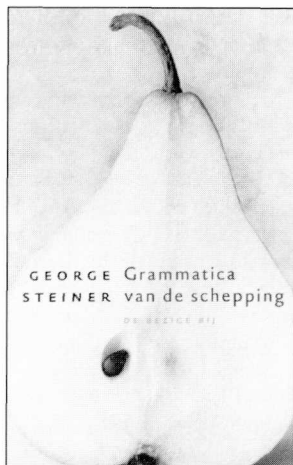
Het meest nadrukkelijk speelt het einde van een mens een rol bij George Steiner. Hij ziet een veranderende omgang met de dood en een verandering in de verhalen die de dood haar zin geven. Beide veranderingen betreurt Steiner om precies dezelfde redenen dat Rousseau de levensstijl van zijn tijdgenoten afkeurde: de eigen identiteit wordt verloochend en de vrijheid opgegeven. De omgang met de dood die Steiner voorstaat, doet denken aan Goethes schitterende regels

in het gedicht *Selige Sehnsucht*: 'Und so lang du das nicht hast / Dieses : Stirb und werde! / Bist du nur ein trüber Gast / Auf der dunklen Erde.' Zonder dat Steiner Goethe noemt, en ook zonder stil te staan bij laatste twee geciteerde regels, is het erkennen en ontkennen van de dood, ook voor Steiner, de kern van onze identiteit. Zij leiden tot een worsteling met de eeuwigheid, met het streven naar het creëren van iets nieuws, van een kunstwerk met eeuwigheidswaarde.

De erkenning en ontkening van de dood brengt Steiner in verband met de beroemde bibliotheek uit een verhaal van Borges. Die bibliotheek bevatte alle boeken uit heden, verleden en toekomst. Juist in die bibliotheek is daarom ieder begin en ieder einde, kortom iedere tijd afwezig en iedere 'schepping' onmogelijk.

De mogelijkheid van 'schepping' en creatie is volgens Steiner wat we moeten koesteren en beschermen. Het leeuwendeel

van het boek is dan ook een even duizelingwekkende, als erudiete, als chaotische collage van 'scheppingen' en creaties. De kern daarvan is volgens mij te illustreren met twee voor de hand liggende voorbeelden die ik juist niet ben tegengekomen. In de eerste plaats de romantische muziek, dat wil zeggen de muziek gecomponeerd in de Romantiek door Schubert, Schumann etc. Zoals Charles Rosen in zijn fantastische *The romantic generation* laat zien, laat romantische muziek juist de stilte horen tussen de noten. Ook bij Steiner is het juist het afwezige wat tot klinken wordt gebracht. Juist zo tracht de mens aan eeuwigheid te raken. Het spel tussen aanwezigheid, afwezigheid en eeuwigheid komt nog meer tot uitdrukking in de bekende aan Michelangelo toegeschre-

ven opvatting dat hij niet een beeld creëerde, maar het bevrijdde uit een klomp marmer. Bij Steiner wil de mens ook niets creëren, maar iets met eeuwigheidswaarde scheppen, dat wil zeggen iets waarvan de mogelijkheid al eeuwen bestond.

Uitgaande van het bovenstaande hoeft het niet te verbazen dat de mogelijkheden van schepping uiteindelijk beperkt zijn: niet alles kan tegelijk eeuwig en nieuw zijn, tegelijk afwezig en aanwezig. Een revolutie zoals Duchamps die veroorzaakte, is dan ook volgens Steiner radicaler en tijdsgebondener dan voorgaande vernieuwingen. Juist vanwege die radicaliteit en tijdsgebondenheid maakt zij ook voorgaande kunstuitingen belachelijk. De snor op de *Mona Lisa* is daar het voorbeeld bij uitstek van. Sinds Duchamps is alle kunst nutteloos geworden en kan men volgens Steiner beter gaan schaken. Immers, sinds de eeuwigheidswaarde haar belang heeft verloren, is het de radicale vernieuwing, i.e. de schepping van iets wat niet eens afwezig was, die geldt als belangrijkste vernieuwing. Het is niet de kunstenaar die dat kan bieden, maar de ingenieur. En het is in de macht van de ingenieur, lijkt Steiner te impliceren, dat de mens zijn vrijheid, zijn geboorte en zijn dood verliest.

Enerzijds verliest de dood haar belang door massamoord en sociaal-economische ellende. Anderzijds: 'Waar overvloed heerst, wordt de dood gesaneerd. Medische zorg en technologie bevoorrechten de stervenden met behulp van allerlei slangen in zacht verlichte kamers. Tegelijkertijd wordt de dood echter opgenomen in een bijna commercieel proces van zoetzure uniformiteit. (...) Dit optimistische heengaan, dit cosmetische beleid vindt paradoxaal genoeg plaats in een maatschappij waar de honger naar extreem geweld, naar het tonen van moord op het scherm en in strips, onstilbaar is. Smeer voldoende rouge op de geliefde overledene, laat het elektrische orgel zacht spelen en al gauw wordt de dood slechts *virtual reality*.' Het is de banalisering van de dood die de

geboorte onmogelijk maakt.

Wat Steiner signaleert en vreest, is een regelrechte nachtmerrie voor Tzvetan Todorov. Deze Franse filosoof, literatuurwetenschapper en historicus van Bulgaarse afkomst bepleit wat zich het beste laat omschrijven als een sacralisering van de herinnering aan de dood. Dat is de dood door geweld, als gevolg van terreur en massamoord. Todorov betoogt dat de herinnering aan de slachtoffers van het totalitarisme meer dan wat dan ook in een democratie, levend gehouden moet worden. Zijn pleidooi daarvoor is even erudiet als dat van Steiner, maar veel gestructureerder en daardoor beter volgbaar. Doordat van de oorspronkelijke charme in het Frans niet veel over is, is de *Herinnering aan het kwaad* soms haast te volgbaar, als zoiets denkbaar is, en lijkt zij stilistisch meer op de zedenpreek dan op iets anders. Echter, afgezien van de stijl is het boek zeker lezenswaardig.

Anders dan de titel doet vermoeden, staat niet echt de herinnering centraal, net zo min als haar tegendeel, het vergeten. *De herinnering aan het kwaad, de bekoring van het goede* draait om wat Todorov noemt indienststelling, niet de indienststelling van de herinnering, maar van de ervaring. Het is de ervaring die volgens Todorov leidt tot de verantwoorde politieke keuzes. Beiden zijn echter niet eenduidig.

De verantwoorde politieke keuzes zijn vooral niet-totalitaire keuzes, maar hebben niets met alledaagse politiek te maken. Integendeel, het verbinden van blind geloof in abstracties en alledaagse doelen leidt niet slechts tot een potsierlijke leus als 'het communisme is elektrificatie plus macht aan de sovjets.' De rechtlijnigheid in het nastreven van nu eens het ene, elektrificatie, dan weer het andere, de macht aan de sovjets, legde niet alleen de onmogelijkheid van de combinatie bloot maar liet ook zien hoe weinig een individu telde. De verantwoorde politieke keuzes van Todorov komen nog het meest in de buurt bij een klassiek liberalisme.

In het klassieke liberalisme is echter weinig plaats voor de rol die Todorov voor ervaring ziet weggelegd. De ervaring is iets anders dan herinnering. Het was de herinnering aan, het verhaal van de Duitse oorlogsmisdaden in Frankrijk die Frankrijk in staat stelde diezelfde misdaden amper veertien jaar later in Algerije te begaan. De herinnering had niet een rem op de wreedheid gezet, maar haar juist versterkt. 'Dat zij die in 1944 slachtoffer waren, in 1958 in beulen konden veranderen, komt juist doordat ze in 1944 niet aan de kant van de beulen stonden.'

Niet alleen blijkt ook hieruit dat een verantwoordelijke politieke keuze niet eenvoudig is, het blijkt ook dat alleen de herinnering niet voldoende is. Morele categorieën zijn dat evenmin. Het eerste voorbeeld dat Todorov behandelt, Vassili Grossman, had zelf geen brandschoon blaazen. De vervolging van collega-schrijvers had hij niet voorkomen en zijn sociaal-realistische boeken konden ook op waardering bij de machthebbers rekenen.

Grossmans houding veranderde echter door de Tweede Wereldoorlog. Hij ging mee naar het Russische front om als journalist verslag te doen, werd door de Duitsers gevangen genomen en kwam als Russische jood in een concentratiekamp terecht. De hel die hij daar doormaakte, had een fundamentele invloed op zijn werk en op zijn (politieke) opvattingen. Zijn stellingname tegen het Sovjetregime werd pas mogelijk door de 'overgang van het bijzondere naar het algemene en vandaar naar iets wat weer bijzonder is: omdat hij fysiek onder Hitlers machtswellust heeft geleden, begint Grossman de sovjetwereld te begrijpen. Uit het nazisme blijkt wat het communisme wer-

kelijk is, de geheimen van de Goelag kunnen dankzij het Lager aan het licht komen.'

Het ervaren van de ene totalitaire dictatuur maakte hem ontvankelijk voor het totalitaire karakter van de andere, zijn 'eigen' dictatuur. En het is die ervaring van totalitarisme die we moeten *mee*-ervaren, naleven om bedacht te zijn op een nieuw en eigen totalitarisme. Niet de herinnering, maar de ervaring wapent de mens.

Is dit nu nog cultuurkritiek? Ja, dit is bij uitstek cultuurkritiek. Todorov spreekt niet alleen over het belang van vrijheid en van de

vrijheid te herinneren en te herdenken, maar impliciet ook over de plicht om daar niet van af te zien. We moeten ons verleden herinneren, we moeten slachtoffers van totalitaire regimes herdenken. Dat is nu, in de tijd na totalitaire regimes, de enige manier om hun terugkeer te voorkomen.

Zo geformuleerd lijkt dat veel op een gemeenplaats, maar dat maakt de constatering niet minder van belang. Het belang van een cultuurkritisch boek als dat van Todorov is juist dat

hij ons, in een tijd dat het hele herdenken al een gemeenplaats is, er aan herinnert dat een simpel herdenken niet volstaat. We moet het totalitarisme *mee*-ervaren, naleven.

Dat is de kern van zijn boek en daarin ligt ook het belang van zijn gedachtegang voor de historicus. Todorov bepleit een andere omgang met het verleden. Het verleden niet als een verlengde van het heden, ook niet als het volstrekt 'andere', maar als een soort parallelle wereld waartoe we toegang moeten proberen te krijgen. En hoewel dat zeker verdieping behoeft (in Frankrijk wordt op dit moment ook veel meer over dit en aanverwante thema's geschreven), stimuleert het

TZVETAN TODOROV

Herinnering aan het kwaad,
bekoring van het goede

Boekbesprekingen

ook in deze vorm tot een andere omgang met het verleden: een omgang met het verleden die juist in deze tijd waarin, om met Steiner te spreken, de banalisering van de dood de geboorte onmogelijk heeft gemaakt, kan leiden tot een originele en maatschappelijk relevante geschiedschrijving. Ondanks dat het boek van Todorov veel van de bezwaren kent die ook gelden voor dat van Steiner, het boek is af en toe onnauwkeurig, kent

veel 'sweeping statements' en is niet op ieder punt even nauwkeurig beredeneerd, is het veel meer dan dat van Steiner een cultuurkritisch boek dat niet alleen voor het grote publiek van belang is, maar ook voor de academicus. En dan moeten we toch constateren, ook al is Todorov bepaald geen Rousseau, dat dergelijke boeken tamelijk zeldzaam en bepaald belangrijk zijn.

Hein Braaksma

Job de Ruiter, Jan Donner, jurist. Een biografie. Boom, Amsterdam 2003, ISBN 90-5352-888-1, 344 blz., € 25,90.

Wie 'De ontdekking van de hemel' van Harry Mulisch heeft gelezen kent de familie Donner. Deze roman is gesitueerd van eind jaren zestig tot begin jaren tachtig van de vorige eeuw en vele hoofdpersonen zijn gemodelleerd naar historische personen. Jan Donner (1891-1981) komt onder de naam Hendrikus Quist in het boek voor. Quist is de streng-gereformeerde minister van staat en vader van hoofdpersoon Onno Quist. Onno Quist, vrij naar de schaakgrootmeester Jan Hein Donner, is in het boek van Mulisch de eigenzinnige zoon die anders wil zijn dan de rest van de familie maar uiteindelijk ook in een normale politiek carrière verzeild raakt. Het eerste hoofdstuk begint op de vijftienzeventigste verjaardag van de oude Quist waar Onno stennis schopt tegen zijn familie en bij het zien van zijn kleine nichtjes en neefjes uitroept: 'Addergebroed! Moet dat ook weer allemaal ministers en rechters en ambassadeursvrouwen worden?'

En Onno had gelijk. Zoals de Quists op veel hoge posities zitten bekleeden ook de Donners vele vooraanstaande posities. Zo is één van dat addergebroed, Piet Hein, nu minister van Justitie. De vader van de minister, en zoon van Jan Donner, was A.M. Donner, de vooraanstaande staatsrechtgeleerde wiens handboek over

het Nederlands staatsrecht nog steeds wordt gebruikt bij eerstejaarscolleges staatsrecht en die de politiek veelvuldig adviseerde o.a. bij de Lockheed-affaire. De politieke stamvader van de familie Donner was J.H. Donner, grootvader van Jan Donner, die behalve predikant ook Tweede Kamerlid was van 1880 tot 1901. Hij is ook diegene die begonnen is met de traditie om bij prinsjesdag 'Leve de koningin' te roepen. Deze J.H. Donner was door zijn moeder opgevoed in de traditie van de Afscheidenen van 1834 ofwel 'Cocksianen', die in 1894 samen met met Abraham Kuyper's Doleanten de Gereformeerde Kerk vormden. Boven alles zijn de Donners dan ook gereformeerd. Het mag dan ook niet verbazen dat Jan Donner lid was van de ARP en namens die partij zitting nam in twee kabinetten. Maar de meeste tijd van zijn carrière was Donner president van de Hoge Raad.

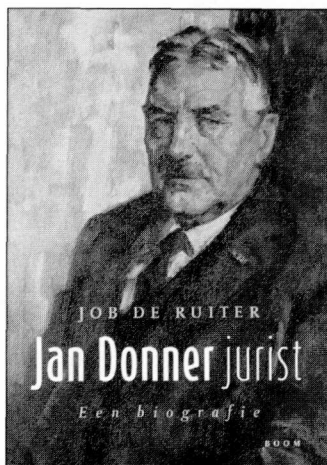
Jan Donners verre opvolger als minister van Justitie, Job de Ruiter, schreef een biografie over deze markante persoon. De Ruiter is jurist en was als zodanig rechter en hoogleraar. Ook bekleedde hij de positie van minister van Justitie in de kabinetten Van Agt en minister van Defensie in het kabinet Lubbers I. De reden tot het schrijven van deze biografie is dat De Ruiter geïntrigeerd raakte door Donner en het enorme gezag dat Donner had, ook bij niet-juristen. Behalve van archieven, interviews en secundaire literatuur heeft De Ruiter ook gebruik

gemaakt van het persoonlijk archief en gesprekken met dochters en schoondochters. Hier ligt echter een probleem: Donners, en Jan Donner zeker, zijn weinig scheutig met informatie over zichzelf. Het archief is dus niet zo groot omdat Donner en later ook zijn zoon A.M. Donner een groot deel hebben 'opgeruimd' omdat buitenstaanders daar niks mee van doen hebben. Dit is jammer, want zodoende zijn er alleen gegevens beschikbaar over het persoonlijke leven van Donners jeugd. Hierdoor heeft De Ruiter zich voornamelijk moeten beperken tot Donners werkzame leven als minister en lid van de Hoge Raad, de hoogste gerechtelijke instantie in Nederland. In feite zijn dat ook de twee delen waarin het boek te verdelen is.

De eerste helft van het boek gaat over Donners studie en carrière tot en met zijn ministerschap tijdens het eerste kabinet-De Geer en het derde kabinet-Ruys de Beerenbrouck. Donners loopbaan verliep zeer snel. Zijn juridische kennis werd op het ministerie al snel opgemerkt waarna hij de minister van Justitie persoonlijk bijstond. In het extra-parlementaire kabinet-De Geer I werd Donner, slechts 35 jaar oud, in 1926 zelf benoemd als minister van Justitie. De Ruiter behandelt met name die wetten en kwesties waaruit het sterk gereformeerde karakter van Donner uit blijkt zoals i.c. godslastering, adoptie en pornografie. Hieruit blijkt de interesse van de auteur voor de wijze waarop Donners godsdienstige overtuigingen doorwerkten in zijn wetgeving. Na zijn ministerschap in 1933 werd Donner lid van de van de Hoge Raad waar hij van 1946 tot 1961 president was. Door de sterk meewerkende houding van

de Hoge Raad gedurende de bezetting was raakte deze na de oorlog zeer in opspraak. Toch slaagde Donner erin om na de oorlog met een vrijwel schoon imago te beginnen als de nieuwe president, daarmee de door de Duitsers benoemde Van Loon vervangend. Dit lukte omdat Donner achter het kerkelijk verzet had gestaan, krijgsgevangene in Buchenwald en Michielsgestel was geweest en in 1944 de Raad verliet.

Omdat zowel schrijver als onderwerp rechtsgeleerden zijn is het boek ook sterk juridisch van aard. Dit is natuurlijk logisch vanwege het grotendeels ontbreken van persoonlijke documenten van Donner, maar het is wel jammer. De Ruiter maakt met de titel ook meteen duidelijk welke kant hij van de rasjurist Donner wil belichten en is hier goed in geslaagd. Het resultaat is een gedegen en goed geschreven boek. Het grote minpunt is dat De Ruiter wel de wetgevende kant van Donners ministerschap weergeeft maar aan de politieke context veel minder aandacht

schenkt. Tijdens het kabinet-Ruys III begon namelijk de economische crisis van de jaren dertig. Het kabinet moest bezuinigen maar Donners plan om te snijden in de rechtelijke organisatie werd tegengehouden door de Tweede Kamer. Hierdoor zag het kabinet zich genoodzaakt om vervroegde verkiezingen uit te schrijven. Dit is een van de gebeurtenissen in Donners ministeriele loopbaan die wel genoemd wordt in het boek maar door De Ruiter zuiver juridisch wordt behandeld in plaats van in de context van het politieke debat. Andere gebeurtenissen die toen voor veel opschudding zorgden en waar wat meer aandacht voor had mogen zijn, zijn

het bombardement op het marineschip *De Zeven Provinciën*, het daaropvolgende verbod op het lidmaatschap van links-revolutionaire bewegingen waaronder de SDAP en Donners toetreding tot het kabinet-De Geer waar de ARP niet helemaal achter stond.

De Ruiter gaat verder diep in op de discussie of de Hoge Raad in de oorlog nu goed of fout was, maar ook deze discussie

heeft een hoog juridisch gehalte. Wanneer je als lezer niet thuis bent in deze materie is het welhaast niet te volgen. Daarom is dit boek een aanrader voor wie geïnteresseerd is in het leven van een van Nederlands meest vooraanstaande juristen van de vorige eeuw maar is enige kennis in de rechtsgeleerdheid wel geboden.

Henk van der Laan

Jan de Bas, *Een mijter zonder kruis. Sint-Nicolaas in de protestantse pers 1945-2000*, Velen, Hilversum 2003, ISBN 90-6550-770-1 (paperback) 288 blz., € 25,-.

Hoe kan het dat een op het eerste gezicht typisch katholiek fenomeen als Sint-Nicolaas jaar in jaar uit enthousiast door protestants Nederland wordt binnengehaald? In het voorwoord van zijn boek over de ontvangst van Sinterklaas in de protestantse pers vertelt historicus Jan de Bas (1964), zelf opgegroeid in een protestants gezin, dat ook bij hem thuis ieder jaar weer naar de komst van de goedheiligman werd uitgekeken. Sterker nog: vader De Bas hees zich jaarlijks in de vermomming van baard en tabberd. Gefascineerd door de stijve protestanten die het katholieke feest vol overgave vierden, startte De Bas zijn onderzoek. Het resulterende boek beslaat een breed spectrum: de auteur heeft uitingen over Sinterklaas in alle relevante protestants georiënteerde bladen, van vrijzinnig tot vrijgemaakt, van na de Tweede Wereldoorlog onderzocht en beschreven.

Om niet te verdwalen in alle categorieën van protestanten, onderscheidt de auteur vier groepen: modern, vrijzinnigen, orthodoxen en bevindelijken. De eerste groep kenmerkt zich door een open en actieve levensstijl. De Bijbel geldt voor hen vooral als inspiratie. Nog opener dan de moderneren zijn de vrijzinnigen. Zij gaan flexibel om met de Bijbel, en kennen grote geestelijke vrijheid. De orthodoxen staan hier lijnrecht tegenover.

Deze voornamelijk vrijgemaakten zijn zeer dogmatisch; ze geloven de Bijbel van kافت tot kافت. Evenals de orthodoxen beschouwen de bevindelijken de Bijbel als het onfeilbare Woord van God. Deze groep is op te splitsen in de optimistische, naar buiten toe gekeerde evangelischen en de sobere, terughoudende reformatorischen. De overeenkomst is dat het individu bekeerd moet zijn. Door deze bekering (of bevinding) heeft God zich door het lijden van Jezus met de bekeerling verzoend.

De Bas analyseert de omgang van deze protestantse groepen met het katholieke Sint-Nicolaasfeest aan de hand van een model van godsdienstsocioloog Hijme Stoffels. Stoffels noemt zes strategieën in de omgang met verschijnselen uit een andere cultuur: ontkenning, defensief bestrijden, offensief bestrijden, militant bestrijden, open onthalen en onverschillig blijven. De Bas legt de houding van alle vier de groepen langs deze meetlat van Stoffels.

Publicaties in de bladen van de moderneren blijken dan zowel open als onverschillig ten opzichte van Sinterklaas te zijn. Wel slepen ze de te katholieke randjes van het feest: zijn mijter was veelal kruisloos – het kruisbeeld was voorbehouden aan Jezus – in plaats van Sint-Nicolaas werd veelal gesproken van Sinterklaas; dat klinkt net iets minder katholiek. De Bas noemt de goedheiligman een 'protestantse heilige' voor de moderneren.

Ook de vrijzinnigen blijken Sinterklaas volop in hun (geloofs)leven op te nemen. Deze kritische, vaak linksgeoriënteerde gelovigen stelden hem vooral als voorbeeld: de periode rond het Sinterklaasfeest werd gebruikt voor liefdadigheid en de vrijzinnigen ageerden tegen gewelddadige cadeaus als pistooltjes en legerfiguurtjes. Binnen de orthodoxe zuil werd Sinterklaas als een sprookjesfiguur beschouwd, wiens naamdag slechts aanleiding was voor een gezellig familiesamenzijn. De vrijgemaakte pers trad Sinterklaas in de loop der jaren echter steeds kritischer tegemoet. Dit had vooral te maken met de opkomst van de concurrerende bevindelijke pers vanaf de jaren zeventig. Hierin werd Sinterklaas fanatiek bestreden; De Bas spreekt van een duidelijk offensieve houding, die tegen het militante aanschurkt. Dit militantisme betekent overigens niet dat er met scherp werd geschoten op mannen met witte baarden; veel verder dan het inzenden van brieven waarin wordt uitgelegd dat het fout is om het 'paapse' feest te vieren ging het allemaal niet.

Zo kort de hoofdlijn van het boek samengevat, lijkt *Een mijter zonder kruis* een droog en specialistisch boek. Dat oordeel zou aan de beschrijvingen van de protestantse levensfeer, waar De Bas veel aandacht aan besteedt, echter geen recht doen. Via hoofdstukken over christelijke opvoeding, de protestantse economie en politiek-maatschappelijke vraagstukken waar de protestanten mee worstelden, biedt De Bas een handzaam

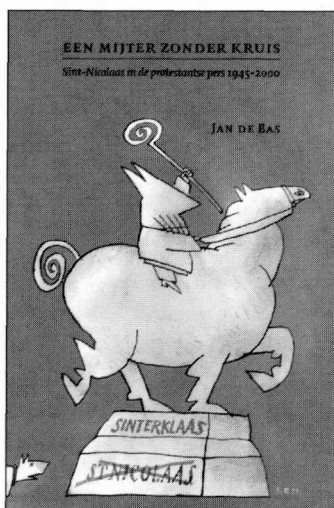
overzicht van de na-oorlogse protestantse geschiedenis. Het enige minpunt lijkt de prominente aanwezigheid van Stoffels model. In de inleiding stelt De Bas al dat de zes strategieën niet strikt gescheiden kunnen worden: binnen de te onderzoeken groepen bestaan individuele verschillen en kunnen mengvormen van de strategieën optreden. Ook kunnen reacties ontstaan die door Stoffels niet benoemd worden. Uiteindelijk blijken mengvormen in het onderzoek van De Bas meer regel dan uitzondering en echt bewust strategische zetten komen maar

weinig voor. Alleen bij de vrijgemaakten, die steeds kritischer over het feest werden omdat ze leden dreigden te verliezen, kun je van intentionele stellingname spreken. De Bas had zich beter de vraag kunnen stellen welke waarde de zes zo zorgvuldig geformuleerde categorieën voor zijn boek hebben, aangezien ze in praktijk niet bruikbaar blijken.

Dit doet echter niets af aan de toegankelijke cultuurgeschiedenis die *Een mijter zonder kruis* vooral is. Een belangrijke kwaliteit is de duidelijk-

heid waarmee de lezer tegemoet wordt getreden. Zelfs aan een algemeen gebruikt begrip als 'protestantisme' besteedt De Bas ruim een halve pagina. Voor een kenner van de kerkelijke geschiedenis is het boek op dat vlak niet interessant, maar voor een ieder die wel de kerkhistorische bel heeft horen luiden, maar nog zoekt naar de bijpassende klepel, is *Een mijter zonder kruis* een prettige inleiding in de protestantse cultuur.

Jan Auke Brink

Christopher Ely, *This meager nature. Landscape and national identity in imperial Russia*, Northern Illinois University Press, DeKalb 2002, ISBN 0-87580-303-2, 278 blz., \$42,-.

Patty Wageman en David Jackson ed., *Het Russische landschap*, Blondé, Wommelgen 2003, ISBN 90-76705-50-3, 168 blz., € 29,50.

Opgegroeid op het Groningse Hoogeland ben ik goed bekend met de leegheid van het landschap. Weilanden, bietenvelden en akkers strekken zich er eindeloos uit, slechts gescheiden door halfdroge greppels of een eenzame rij bomen. De wind waait er altijd, en altijd waait hij uit de verkeerde hoek. Is het dit open en toegankelijke landschap dat de Groninger tot de introverte, teruggetrokken persoon maakt waar hij vaak voor wordt gehouden? Het lijkt een moeilijk te verdedigen standpunt, maar toch koppelden onderzoekers van de 'volksaard' decennialang 'kenmerkende' karaktertrekken aan de natuurlijke omgeving.

Landscape and national identity in imperial Russia, de ondertitel van Christopher Ely's boek, doet eenzelfde koppeling vrezen. Maar gelukkig is er geen sprake van een verklaring van de nationale identiteit uit een zogenaamd symptomatisch landschap. Ely neemt in *This meager nature* als uitgangspunt dat de verbeelding van het eigen Russische landschap in met name literatuur en schilderkunst een belangrijke impuls voor de schepping van een nationale Russische identiteit was.

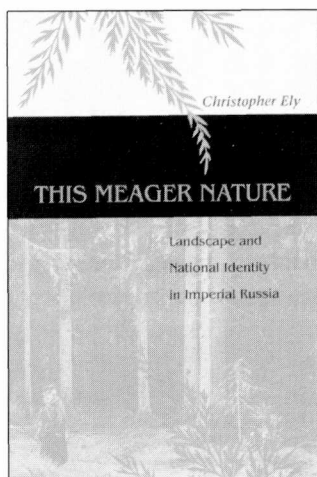
Russische kunstenaars waren tot het begin van de negentiende eeuw sterk op Europa gericht. De Russen namen de daar

geldende esthetische regels blindelings over. Dat maakte dat ze vaak naar met name Italië trokken om daar het pittoreske Europese landschap op het doek te zetten. Dat het eigen landschap zo werd ondergewaardeerd, was in navolging van Europeanen die Rusland bezochten. In achttiende-eeuwse reisbeschrijvingen spreken die steevast in negatieve termen over het Russische land. De grofheid die ze daarin waarnamen was Europese bezoekers onbekend, en stond hen daarom tegen. Deze afkeer werd overgenomen door de Russen zelf, waardoor het 'schilderachtige' Europa decennialang een ideaalbeeld was.

Het Europese landschap was door een groeiende bevolking in een relatief klein gebied sterk gecultiveerd; bossen waren er gekapt, moerassen drooggelegd en veengebieden ontgonnen. Diezelfde ontwikkelingen hadden zich in Rusland ook wel voorgedaan, maar door de structurele onderbevolking van het Russische land bleven er grote delen met niets dan woeste natuur. Als de bevolking groeide, trokken de Russen eerder naar een

nieuwe bewoonbare plaats dan dat ze bossen kaptten of moerassen dempten. In het weidse en lege Rusland was cultivatie geen noodzaak, waardoor het contrasteerde met de intieme Europese schilderachtigheid.

De afkeer van het eigen landschap bleef tot 1812 bestaan. Vanaf dat jaar, toen Napoleons troepen op Russische grond marcheerden, veranderde het denken onder de Russische elite. Napoleon werd verslagen en Russische legers trokken dwars door het Europese land naar Parijs; Rusland stond in het midden van de macht. De Franse inval maakte in Rusland meer los dan alleen de

patriottische gevoelens die standaard met een oorlog gepaard gaan. De strijd was gewonnen door geleverde inspanningen uit alle lagen van de Russische maatschappij: voor het eerst sinds eeuwen heerste er een werkelijk gevoel van eenheid onder het Russische volk.

Er ontstond nu ook behoefte aan een duidelijk eigen nationale identiteit. Terwijl West-Europese landen hun weg zochten met de idealen van de Franse Revolutie, ontwikkelde Rusland zich vanaf 1812 op een eigen manier tot een sterke staat. Het nieuwe Rusland mocht geen kopie naar West-Europes voorbeeld worden, maar moest wel op een vergelijkbaar, of liefst hoger, niveau uitkomen. Dit ontluikende nationale bewustzijn vond niet alleen zijn weerslag in de kunsten, maar werd er volgens Ely ook door aangedreven. Beschrijvingen van het Russische landschap werden positiever van aard en waar een kunstwerk voorheen uitsluitend een landschap weergaf, kreeg het nu een diepere laag. Het ging niet meer alleen om de weergegeven bossen of rivieren, maar om Rusland: het vaderland.

De ontwikkelingen voltrokken zich echter langzaam. Vanaf de jaren twintig waren landschapsbeschrijvingen in de poëzie gebruikelijk al positief, maar tegelijkertijd trokken veel schilders nog naar Italië. Ely noemt Aleksej Gavrilovitsj Venestianov (1780-1847) als de eerste vooraanstaande schilder die daadwerkelijk het Russische landschap als onderwerp nam. Venestianov was weliswaar geen echte landschapsschilder, maar hij liet naast het boerenleven dat hij in de jaren twintig centraal stelde veel ruimte en aandacht voor het Russische landschap. Het zou dan echter nog dertig jaar duren voor nationalisme in landschapsbeschrijvingen

niet meer als vreemd werd ervaren. Het eigen Russische landschap viel pas vanaf de Krimoorlog (1853-1856) samen met de ontwakende Russische identiteit.

Voor het Groninger Museum heeft gastconservator Henk van Os nu een overzichtstentoonstelling van deze schilderijen samengesteld, waarin achtenzestig werken van vijftien kunstenaars verzameld zijn. De tentoonstelling 'Het Russische landschap' begint, zoals Ely al bepleitte, met Venestianov. Van deze boerenschilder hangen twee schilderijen in Groningen: 'De oogst, zomer' (1820) en 'De slapende herder' (1823-1826). Zoals de titels al doen vermoeden, is het Russische landschap niet het belangrijkste onderwerp van deze werken. Voor de bezoeker van de tentoonstelling blijft dan ook

onduidelijk waarom deze doeken zijn opgenomen. Ook de tentoonstellingscatalogus vertelt maar weinig meer over deze autodidact, die het schilderen oppakte met het kopiëren van werken uit de Hermitage. Alleen Ely leert dat Venestianov de eerste vooraanstaande

Russische schilder was die de eigen omgeving introk en schilderde wat zijn oog daar waarnam.

Een andere belangrijke representant van de landschapsschilders is Isaak Iljits Levitan (1860-1900). Ely schrijft over hem: 'The bright colors and the viewlike composition of his work would convey a new sense that Russian landscape could be admired as unambiguously beautiful and inviting, a space of leisure upon which urban visitors might rest their eyes for comfort and pleasure.' Eind negentiende eeuw konden stedelingen dus voor hun plezier naar een Russisch landschap kijken. Er was in de tachtig jaar sinds Napoleon veel gebeurd. Het kun-

sthistorische belang van Levitan wordt in Groningen onderstreept: maar liefst elf van zijn werken hangen er, maar waarom hij de enige impressionistische landschapsschilder op de tentoonstelling is, komt de bezoeker niet te weten.

De tentoonstelling eindigt met Michael Vasiljevitsj Nesterov (1862-1942). De verbinding tussen de Russische identiteit en de kunst is in zijn werk het sterkst zichtbaar door de prominente plaatsing van figuren in het landschap. Nesterovs werk roept daarmee een gelijkenis op met de schilderijen van Venestianov; begin negentiende eeuw was het nog niet mogelijk alleen maar een landschap te schilderen, terwijl het tegen het eind van de eeuw juist passé was. De figuren die hij in zijn landschap plaatste zijn veelal vooraanstaande, religieuze personen. Daarmee is hij de enige kunstenaar die daadwerkelijk geschiedenis en Russische identiteit met het landschap verbond. Ely: 'His portrayal of Russian nature is full of characteristic features: a sense of humble simplicity, vast open fields, and slender, delicate birches. But within these landscapes Nesterov placed his hyperstylized, sacred figures in the attempt to create a harmonious blend of Russian history, religion and geography.'

Dat Nesterov en zijn voorgangers geslaagd zijn in hun opzet het Russische landschap met de Russische identiteit te mengen, blijkt uit het voorwoord van de catalogus *Het Russische landschap*. Museumdirecteur Kees van Twist schrijft daarin: 'De Russische cultuur en het oneindige Russische landschap zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden'. De pionierende schilders, die destijds in veel gevallen tot de verschoppelingen van de Russische kunst behoorden, worden nu door zowel de historicus als de museumdirecteur geroemd om hun historische belang. Volgens Ely was het zelfs zo dat toen de waardering voor het eigenzinnige Russische landschap in de kunst gemeengoed was geworden, het

zich verbreidde tot in ondermeer kinderboeken, gidsen voor toeristen, postkaarten en advertenties. Daar slaat hij echter een belangrijke stap over. Ely's zeer leesbare boek laat weliswaar op een mooie manier zien hoe kunstenaars door de negentiende eeuw heen naar het Russische landschap keken, maar de stelling dat de aandacht voor het eigen landschap in poëzie en schilderkunst een belangrijke impuls voor de schepping van een nationale Russische identiteit was, wordt nergens echt onderbouwd. Ely zegt wel dat andere media de kunsten volgden in de acceptatie van het landschap, maar het lijkt zeer waarschijnlijk dat een onderzoek naar bijvoorbeeld het kinderboek of de prentkaart zou tonen dat daar, net als in proza en schilderkunst, sprake is van een langdurige ontwikkeling.

Diezelfde misrekening doet zich voor bij de tentoonstelling in het Groninger Museum. Het museum verdedigt zijn keuze voor deze tentoonstelling niet op puur esthetische basis, maar zegt de schilderijen die zo belangrijk waren voor de ontwikkeling van het nationale Russische besef te wilden tonen. Het is dan ook jammer dat in het museum zelf bijna geen aandacht voor de historische context is en dat de catalogus daar ook niet diep op ingaat. In het gebouw zelf worden bij de schilderijen alleen schilder en jaartal vermeldt en de artikelen in de catalogus leggen de nadruk -om overigens begrijpelijke redenen- op het kunsthistorische aspect. Dit gebrek aan achtergrondinformatie, die Ely wel biedt, laat de bezoeker zwemmen tussen alle schilderijen, schilders en jaartallen. Daarom lijkt het haast verstandig eerst 'This meager nature' te lezen, om daarna pas naar Groningen af te reizen.

Jan Auke Brink

De tentoonstelling *Het Russische landschap* is nog tot en met 18 april 2004 te zien.

Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Anthos Amsterdam, ISBN: 9041407677 (paperback) 316 blz., € 21,90.

Bijna twee jaar na zijn dood zijn de figuur Pim Fortuyn en diens ideeën nog steeds een punt waarover de meningen fundamenteel verschillen. Desondanks of daarom is het nog steeds moeilijk zijn opkomst en succes te verklaren. De lovende reacties op Dick Pels' *De geest van Pim* deden vermoeden dat dit boek misschien kan verklaren waarom die geest nog steeds rond waart. Nu, één ding is zeker, 'de geest van Pim' waart zeker rond in het boek van Dick Pels. Pels probeert aanvankelijk enige afstand tot zijn onderwerp te houden, maar bekeert zich gaandeweg tot de denkbeelden van Fortuyn, culminerend in een soort *coming-out* als Fortuynist in de epiloog. Op zich hoeft een dergelijke bevooroordeelde positie geen bezwaar te zijn voor een boek, integendeel, het zou juist een groter inzicht in het onderwerp kunnen geven. Helaas is dat bij Pels' boek niet het geval, juist het op twee gedachten hinken – afstand én identificatie met het onderwerp – maakt dat het boek een niet-Fortuynist geen inzicht geeft in de opkomst van Fortuyn.

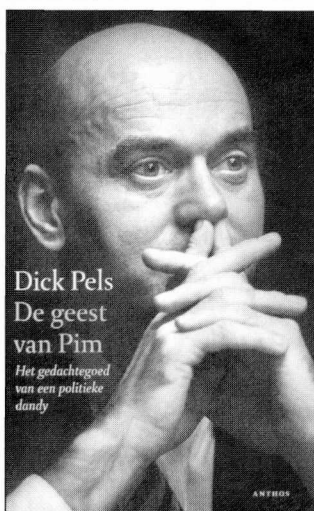
Het minst bezwaarlijk is dit nog in het hoofdstuk 'Sterpoliticus in de mediademocratie'. De analyse die Pels daarin maakt van de fundamentele veranderingen in de Nederlandse democratie is knap, maar niet geheel origineel. Zeer terecht refereert Pels aan Ankersmits boek *Aesthetic Politics*. Daarin betoogt Ankersmit dat de politicus vooral zijn politieke keuze als oplossing voor

een maatschappelijk probleem, en dus zijn verschil met anderen, duidelijk maakt. Dat impliceert echter dat de politicus zich op afstand plaatst van de kiezer, die met zijn stem kiest voor een politicus, een politieke keuze én vooral voor een rangorde van problemen naar belangrijkheid. Een politicus moet bijvoorbeeld stellen: de recessie is het belangrijkste probleem, dat ik zo wil oplossen.

Pels signaleert terecht dat de mediademocratie hiervoor een bedreiging is, omdat niet het politieke verschil, maar de eenheid en homogeniteit van het electoraat worden benaderd. Sterker de mediademocratie lijkt nog het meest een permanent referendum, niet alleen over politieke keuzes, maar ook over kleding en uitspraken. Eigenlijk gaat het permanente referendum dat de mediademocratie is, over alles behalve het belang van problemen. In die zin is het permanente referendum een nog grotere bedreiging voor de parlementaire democratie dan de saaiheid van veel politici.

Dat zou minder ernstig zijn als de nieuwe mediademocratie de oude parlementaire democratie zou kunnen vervangen en net zo goed zou functioneren. Niets is minder waar. Zoals Ankersmit ook al signaleerde is het een illusie tegelijk iets voor de economie, meer snelwegen bijvoorbeeld, én iets voor het milieu te doen. Een plebiscitaire of mediademocratie bestaat juist bij die illusie.

Als Fortuyn en Pels in hun beider kritiek op het bestaande stelsel nu hadden gesteld dat de huidige politici er niet in slagen om een politieke keuze duidelijk te maken, dan hadden zij gelijk gehad. In plaats daarvan was Fortuyns belangrijkste kritiek, volgens

Pels, de saaiheid en geslotenheid van de politieke elite. Dat kan een persoonlijke frustratie zijn en is ook gevaarlijk, maar nou ook weer niet het grootste probleem. Pels gaat echter mee in Fortuyns kritiek en ziet hem daarom juist als een ondersteuning van de bestaande democratie. Toegegeven, de democratische betrokkenheid, en opkomst, was wel enkele procentpunten groter, maar was dat werkelijk een steun? Fortuyns belangrijkste programmapunt was, ook volgens Pels, zijn eigen persoon. Dat maakte, samen met zijn sterk polariserende optreden, verkiezingen vooral tot een referendum voor of tegen Fortuyn, en daarom tot een soort ontkenning van alle verschillen én van iedere politieke keuze.

Wat was nu het tweede belangrijkste programmapunt van Fortuyn? Zonder twijfel had hij veel van zijn bekendheid te danken aan zijn standpunt over integratie, discriminatie en vreemdelingen. Zijn standpunt was des te aantrekkelijker, doordat hij suggereerde dat het een 'verboden' standpunt was. Dit was een slimme mediatruc. Tegelijkertijd creëerde zij een min of meer externe vijand. Pels benadrukt dat ook en haalt in dit verband Carl Schmitts theorie over vijandschap en politiek aan. Net als bij Ankersmit, wiens staatkundige liberalisme hij niet consequent behandelt, is Pels' gebruik van Schmitts antiliberaal-theorie uiterst selectief.

Volgens Schmitt is politiek het onderscheid tussen vriend en vijand. In dat opzicht was Fortuyn bij uitstek politiek. Niet alleen werd de verkiezingsstrijd gereduceerd tot de vraag wie voor of tegen hem was, maar ook kreeg hij de meeste aandacht om zijn stelling dat de Islam 'achterlijk' en (dus) 'onze' grootste vijand is.

In beide gevallen is Schmitts antiliberaal-theorie erg interessant. Schmitts kritiek op het liberalisme is dat zij het vriend-vijand-onderscheid ontkent en daarmee iedereen die niet liberaal is, tot een onmenselijke vijand

maakt. De juistheid van deze constatering – maar niet van het oordeel – blijkt telkens weer uit de moeilijkheid van democratieën om zich te wapenen tegen antidemocratische groeperingen als Al-Qaida. Het probleem is tegelijkertijd dat we niet kunnen ontkomen aan het demoniseren van antidemocraten als de democratie ons lief is. De critici van Fortuyn konden niet anders dan hem aanvallen, omdat hun democratie-opvatting hun verhinderde een andere groep dan antidemocraten als vijand te zien en aangezien voor hen de democratie juist niet-cultuurgebonden was, kon de islamitische cultuur die vijand niet zijn. Maar juist omdat de Islam niet de vijand kon zijn, kon Fortuyns idee van de Islam als vijand, dat wel zijn. Juist daarom riep hij zoveel weerstand op en polariseerde het debat zo sterk. En in dat licht is het ook niet verwonderlijk dat uiteindelijk die de democratie wilde beschermen als Van der G., dat debat met geweld probeerde te beslechten. Niet voor niets stelde hij tijdens zijn eerste verhoor: 'Geweld is een diffuus begrip. (...) Ik zou de manier van optreden van Fortuyn ook als gewelddadig willen omschrijven.'

Voor de noodzakelijkheid van de positie van Fortuyns tegenstanders heeft Pels echter geen oog. Dat doet niet alleen af aan zijn analyse van het tragische einde van Fortuyn en de mediademocratie, maar verhindert uiteindelijk ook een analyse van zijn nalatenschap aan de Nederlandse politiek. Pels blijft te zeer door de 'geest van Pim' bevangen om een kritische houding ten opzichte van diens 'gedachtegoed' aan te nemen, en daarmee ten slotte ook om een positief of negatief oordeel te geven over zijn belang voor de democratie. Op deze manier slaagt Pels er niet in een tegenstander, zoals ondergetekende, te overtuigen, maar slaagt hij er ook niet in hem dieper inzicht te geven in het fenomeen Fortuyn. Dat laatste maakt *De geest van Pim* tot een teleurstelling.

Hein Braaksma

Orlando Figes, *Natasja's dans. Een culturele geschiedenis van Rusland* (vertaald uit het Engels door Margriet Agricola), Het Spectrum, ISBN 90-27479-9-68 (hardcover editie), 703 blz., € 44,95.

De negentiende eeuw is een bruisende, dynamische periode in de Russische cultuurgeschiedenis. Vooral de moeizame driehoeksrelatie tussen de tsaar, de intelligentsia en het Russische volk is een interessant fenomeen. De beschaving van de Russische elite was tot ver in de achttiende eeuw een imitatie van de West-Europese cultuur. Vanaf ongeveer 1800 groeide net als elders in Europa bij de Russische intelligentsia een nieuw nationaal besef. Zij zocht naar een nieuwe band met hun moederland. Moedertje Rusland werd echter volledig geclaimd door Vadertje Tsaar. De tsaren gebruikten mythen en ceremonies om de verbintenis tussen de heerser en het volk te benadrukken. Zo eiste Nicolaas I aan het begin van de negentiende eeuw het volk letterlijk voor zich op onder het motto 'autocratie, orthodoxie en volksheid'. De intelligentsia belandde hierdoor in een spagaat.

Haar loyaliteit aan Vadertje Tsaar botste met het verlangen naar een exclusieve band met Moedertje Rusland. Deze zoektocht van de intelligentsia naar de Russische nationaliteit, naar de 'Russische ziel' staat centraal in *Natasja's dans* – een verhalend overzicht van de Russische cultuur, geschreven door de Britse historicus Orlando Figes.

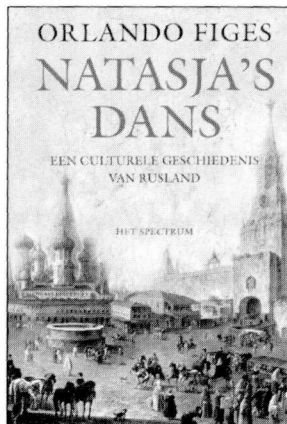
De titel, *Natasja's dans*, verwijst naar een bekende passage uit Tolstoj's *Oorlog en vrede*. De verwesterde gravin Natasja Rostova danst onverwachts, zonder erbij na te denken, een boerendans op de klanken van een Russisch volksliedje. Deze tegenstelling, tussen de

verwesterde manieren en een Russische innerlijk, komt nadrukkelijk terug in het werk van Figes. Hij begint zijn boek met een hoofdstuk over 'Europees Rusland'. Zijn startpunt is de bouw van Sint Petersburg in 1703. De geschiedenis van de stad vormt, net als de familiegeschiedenis van de steenrijke Sjeremetevs, een leidmotief in zijn beschrijving van de verwestering van de Russische cultuur onder Peter de Grote. De laatste verachtte de 'barbaarse' cultuur van Moskovie. Als gevolg van de Tartaarse overheersing tussen de dertiende en vijftiende eeuw was Rusland 'historisch en cultureel gezien (...) geïsoleerd [geraakt] van Europa.' Pas in de achttiende eeuw vond Rusland aansluiting

bij Europa. Peter de Grote voerde hervormingen door in onder andere het leger, de bureaucratie, de scheepvaart en de stedenbouw. Ook stelde hij strikte stijl- en gedragsbepalingen op voor de hofadel. Hierdoor ontstond een vernislaag van westerse cultuur die zich vanuit het hof via de adellijke landgoederen verspreidde over Rusland.

Het hoofdstuk over de Europese invloed op de Russische cultuur is voor Figes een opstapje naar

de introductie van een nieuwe generatie binnen de intelligentsia: 'de kinderen van 1812'. Enerzijds waren zij beïnvloed door de Verlichtingsidealen waarmee zij tijdens de veldtocht tegen Napoleon in aanraking kwamen. Anderzijds zetten zij zich af tegen de sterk verfranste hofadel en dweepten ze met de moed van de 'gewone' Russen in de strijd tegen Napoleon. Deze nieuwe generatie, die zich laat kenmerken als liberaal en democratisch, was zeer geïnteresseerd in de eigen Russische cultuur. Schrijvers begonnen, onder aanvoering van Poesjkin, met het formuleren van een literaire Russische taal.

De belangstelling voor de eigen geschiedenis groeide enorm. Het kwam zelfs tot een ware *Historikerstreit* over de oorsprong van Rusland. Was het Kievsse Rijk 'gesticht' door de vikingen die in de negende eeuw de rivier de Dnjepr afzakten naar Byzantium (de Noormannentheorie) of was het ontstaan ervan een spontaan, autonoom Slavisch proces?

Mythen als de Noormannentheorie probeert Figes vervolgens te verbinden met de sociale en politieke ontwikkelingen in Rusland. Zo bewees de vikingheerschappij voor de aanhangers van de keizerlijke autocratie dat de Russen zichzelf niet konden regeren. Dit legitimeerde de absolute heerschappij van de tsaar. Democraten daarentegen, wezen op de natuurlijke hang naar democratie van de Slaven. Hun grote voorbeeld was het middeleeuwse Novgorod met haar *vesje* – een soort volksvergadering.

De kracht van *Natasja's dans* ligt in de beschrijving van de dergelijke mythen over de Russische ziel. Als uitgangspunt kiest Figes vaak voor een kunstwerk of een passage uit het leven van een kunstenaar. Met uiterst gedetailleerde beschrijvingen vol biografische informatie en geslaagde anekdotes brengt Figes de mythische voorstelling van de Russische ziel in de negentiende eeuw tot leven. Soms lijkt hij er zelf in te geloven, waardoor hij de mythen niet als geestelijke constructies maar als de werkelijkheid presenteert.

Het gevolg van de sterk narratieve opzet van het boek is dat de theoretische scherpheid verloren gaat. Hoewel Figes in zijn inleiding aangeeft dat 'nationale identiteit' en 'volksziel' geen vanzelfsprekende begrippen zijn, hanteert hij ze in het boek verder wel als zodanig. Impliciet blijkt dat hij, in navolging van Benedict Anderson, nationale identiteit beschouwt als een constructie, een *imagined community*. Figes hanteert dit concept echter niet consequent. Daardoor verliezen zijn analyses aan diepte. Figes besteedt bijvoorbeeld geen aandacht aan de reactie van het hof op de uitdaging van de intelligentsia. Zo is het jammer dat de wijze waarop tsaar

Nicolaas I na de dekabristenopstand van 1825 probeerde zijn keizerlijk gezag veilig te stellen door zijn verbintenis met het volk te benadrukken niet aan de orde komt.

Een tweede zwakte van Figes is dat hij op twee gedachten hinkt. De zoektocht van de negentiende-eeuwse intelligentsia naar de Russische nationale identiteit is duidelijk het centrale thema in zijn werk. Hij heeft echter tegelijkertijd een overzicht willen geven van de ontwikkelingen in de Russische cultuur sinds Peter de Grote. Het eerste hoofdstuk over de 'Europese' achttiende eeuw is een goede inleiding op het centrale thema. In de volgende vijf hoofdstukken, de kern van het boek, beschrijft Figes de queeste naar de Russische ziel. Daarna volgt een hoofdstuk over de sovjetperiode. Figes gaat hier vrijwel uitsluitend in op de stalinistische repressie en heeft de zoektocht naar een Russische identiteit volledig losgelaten. Het laatste hoofdstuk behandelt hij de grote Russische emigrantengemeenschappen die na 1917 in Berlijn, Parijs en New York ontstonden. Hoewel Figes aandacht besteedt aan de mythische voorstellingen die de emigranten van Rusland hadden, ontbreekt ook in dit hoofdstuk de samenhang met de rest van het boek.

Naast bovengenoemde minpunten wordt Figes door andere recensenten vooral zijn sterk interdisciplinaire aanpak verweten. Daarin is het boek nu juist zo verfrissend. Terecht wordt opgemerkt dat Figes geen verbijsterend nieuwe inzichten biedt. Hij heeft weliswaar archiefonderzoek gedaan. Dat heeft echter vooral nieuwe biografische details opgeleverd en geen nieuwe wending in het debat over de Russische identiteit in de negentiende eeuw. Figes' boek biedt echter een synthese van veel bestaande literatuur en is een brede inleiding in de Russische cultuur sinds Peter de Grote. *Natasja's dans* is vooral – in de woorden van de auteur – 'something beautiful and enjoyable that would express my passion for Russia.'

Joris Nijssen

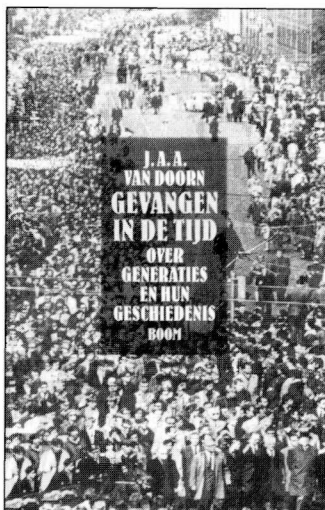
J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*, Uitgeverij Boom, Amsterdam 2002, ISBN 90-5352-832-6 (paperback) 277 blz, € 20,15.

‘Ik zat doorgaans op de grond, geleund tegen een opstaande wand, gewapend met een boek, een werkschrift en een pen. De kazernetijd had mij geleerd dat het militaire leven grotendeels bestaat uit wachten, en ik had besloten mij niet te vervelen. Omdat de militaire dienstplicht mij halverwege uit mijn studie had gehaald, gedroeg ik mij vooralsnog als een student die door omstandigheden buiten zijn wil in een avontuur is betrokken waaraan hij part noch deel heeft. Gezien de datering van de notities - 14 juni 1947 - moet het in de Indische Oceaan zijn geweest dat ik aan het peinzen raakte over een onderwerp dat ik “de maatschappelijke breuk” noemde en waaraan ik een serie aantekeningen wijdde.’

Schrijver van bovendaand citaat, de oudhoogleraar sociologie J.A.A. van Doorn (1925), bedoelde met zo’n maatschappelijke breuk een politieke omwenteling, revolutie, oorlog, economische crisis, of culturele vernieuwingsbeweging; kortom, veranderingen die diep ingrijpen in het leven van de mensen die erbij betrokken zijn. Dergelijke ‘historische discontinuïteiten’ zorgen ervoor dat generatieverschillen, die altijd bestaan, nog sterker worden uitvergroot. De hevigheid en exclusiviteit van de breukervaring en de homogeniteit van de ‘deelnemers’ bepalen de onderlinge verbondenheid van de generatie. En laat Van Doorn nu zelf op het moment van schrijven midden op de Indische Oceaan op het punt staan met

enkele duizenden andere Nederlandse dienstplichtigen de Indonesische Revolutie te gaan bestrijden. Het generationele ei van de voormalige Indië-militairen werd gelegd en uitgebreed onder de tropische Indonesische zon; eenmaal terug in Nederland zou deze generatie na een zeer kille ontvangst sterk worden.

In het vorig jaar verschenen boek *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis* associeert en filosofeert Van Doorn lustig over deze en aanverwante onderwerpen los. Hij doet dit aan de hand van zijn persoonlijke ervaringen in Indonesië, en als lid van de generatie van voormalige Indië-militairen. Hij beschrijft hoe ‘zijn’ generatie ten eerste al geografisch gevormd

werd door het tropische verblijf, waar de andere Nederlanders het te druk en moeilijk hadden met de wederopbouw om zich een uitstapje verder dan de Belgische Ardennen te kunnen veroorloven. De oorlogservaringen in Indonesië smedden vervolgens een nog sterkere band, alhoewel dat natuurlijk niet voor elke militair in dezelfde mate gold; zo had Van Doorn zelf een kantoorbaantje in voormalig Batavia. De kille ontvangst in Nederland na het verlies van de kolonie (dat door de

meeste militairen als een soort dolkstoot van de Nederlandse politiek werd gezien) en aanzwellende beschuldigingen van door Nederlandse militairen begane excessen vormden tenslotte de generatie tot een naar buiten toe herkenbaar geheel.

Eenmaal terug in Nederland viel de groep niet uiteen. Men bleef samenkomen om te strijden voor erkenning van het ondergane leed, en de geleverde diensten van het

vaderland. A.F.Th. van der Heijden typeerde deze terugkomst in zijn roman *Asbestemming* als volgt: 'Met het zelfverzekerde woord "Indië" op de lippen waren ze vertrokken, met een hakkend "Indonesië" kwamen ze terug.' Hierbij beschrijft van Doorn hoe de veteranen in de concurrentiestrijd met de oorlogsgeneratie ('40-'45) altijd het onderspit moesten delven; de Indië-veteranen werden immers niet zozeer als oorlogsslachtoffers of verzetshelden gezien, maar eerder als bezetters en daders. Aardig om te lezen is hoe dit beeld steeds meer kantelde gedurende de jaren zestig en zeventig, waarbij de oud-strijders aanvankelijk voor de goede zaak op pad werden gestuurd, om vervolgens op één lijn te worden gesteld met nazi's en NSB-ers.

Naast deze persoonlijke achtergrond in het hoofdstuk *Old soldiers never die* (de titel is oubolliger dan de inhoud), gaat Van Doorn vervolgens in op het ontstaan van een generatie in meer algemene termen (ontvankelijkheid, slachtofferrol en beeldvorming), verschillende soorten generatieconflicten (in de literatuur, politiek en wetenschap) en tenslotte geeft Van Doorn enkele richtingen aan hoe het begrip generatie te kunnen herkennen en te gebruiken. Het blijven echter richtingen die van Doorn aangeeft; een gedetailleerde routebeschrijving is niet in *Gevangen in de tijd* te vinden. Zoals van Doorn in het voorwoord al aangeeft heeft hij slechts opgeschreven wat hem meer dan een halve eeuw bezighield en dat hij zich daarbij 'meer heeft laten leiden door de bekoring van vergezichten en samenhangen dan door een streven naar systematische analyse.' Dit maakt het dus geen allesverklarend en verhelderend boek, wel een prettige intellectuele wandeling door de geschiedenis en de generaties die haar bevolken. Of wellicht, zoals we dat wel vaker tegen komen in recente monografieën, een 'aanzet tot verder onderzoek'.

Alhoewel veelvuldig gebruikt, blijft het begrip 'generatie' toch moeilijk te definiëren.

Het oogt veelbelovend doordat het zo vaak gebruikt wordt en gestempeld op diverse (historische) groepen in de samenleving, maar blijkt toch lastig empirisch te toetsen. Zo schrijven historici Righart en Luykx over het generatiebegrip als verklarende factor: 'Voor de historici is het concept om meer dan één reden interessant: het kan [...] verdiepend en verhelderend werken bij vraagstukken van continuïteit en discontinuïteit, problemen van periodisering kortom. En aangezien de historici zich nu eenmaal beroepshalve bezighouden met de vraag wat verandert en wat eender blijft, wanneer iets begint en wanneer het afgelopen is, zou generatie een kernthema voor hen moeten zijn.' Toch is dit niet het geval. Wanneer de onderzoeker nader op een bepaalde generatie ingaat, blijken de verschillen binnen de generatie steeds groter te worden, of wellicht de omvang van de generatie steeds kleiner. Wat is bijvoorbeeld het nut van het gebruiken van het generatiebegrip bij de voormalige Indië-militairen, wanneer toch ook blijkt dat deze groep allesbehalve homogeen is? Men deelt dezelfde Indië-ervaring, die ook bij een eerste ontmoeting een diepe verbondenheid schept, en een soort 'veteranen-steno' uitlokt, bestaande uit slechts voor intimi begrijpelijke associaties als 'tentara soesoe, tjotten, tempatjes, Hueting, SQ-lijn'. Maar is dat voldoende reden voor historici deze groep mannen een verklarende rol in de geschiedenis te geven? Was en is er niet een groot verschil tussen een dienstplichtige en een veteraan van het KNIL? En wat te denken van Van Doorn zelf, die met Wim Hendrix in 1970 het boek *Ontsporing van geweld* publiceerde over de in Indië begane oorlogsmisdaden; in welk opzicht komt hij overeen met de veteranen die hier schande van spraken?

Naast het positieve uitgangspunt van Righart en Luykx is dus een relativisering zoals gegeven door H.W. von der Dunk over het generatiebegrip op zijn plek: 'Het generatievraagstuk is even fundamenteel als

ingewikkeld. Dat laatste alleen al omdat generaties elkaar niet opvolgen als weekdagen, maar permanent over elkaar heen schuiven. De historici zijn tot nog toe niet veel verder gekomen dan de vaststelling dat dit begrip niet te negeren valt, met het gevolg dat zij naar hartelust met het begrip opereren. Waarbij in elk geval te bedenken valt dat generatietegenstellingen altijd doorkruist worden door andere bindingen of tegenstellingen.' Niet voor niets omschrijft socioloog Bart Tromp de term generatie als 'een jour-

nalistiek begrip, bruikbaar in krant en conversatie, maar onhoudbaar zodra gevraagd wordt het te preciseren.' Wellicht is dat iets te negatief, zo vindt in elk geval Van Doorn, en met hem historicus Piet de Rooy, die het generatiemodel liever ziet als een *sensitizing concept*; het maakt de onderzoeker attent op bepaalde zaken die anders min of meer verborgen zouden blijven. Al met al geldt dit ook voor deze vlot, helder en vaardig geschreven bundel gedachtegangen van J.A.A. van Doorn: het is een *sensitizing book*.

Robbert de Witt

John J. Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, Norton Publishers, New York 2001, ISBN 0-393-02025-8, 555 blz., € 39,90.

In de zomer van 1990 verschijnt in het Amerikaanse tijdschrift *International Security* een artikel van de hand van prof. John J. Mearsheimer getiteld 'Back to the Future. Instability in Europe after the Cold War.' In dit artikel geeft Mearsheimer zijn visie op Europa in het post Koude Oorlog tijdperk. Waar de meeste van zijn vakbroeders de toekomst van Europa rooskleurig inzien, schetst Mearsheimer een viertal bijzonder sombere scenario's. Europa is er volgens Mearsheimer met het ineensinken van de Sovjet-Unie en het einde van de Koude Oorlog zeker niet veiliger op geworden. De terugkeer van het *balance of power*-denken op het Europese vasteland, een geleidelijke aftocht van de Amerikaanse vredesrechter, de verdere verspreiding van nucleaire wapens, mede door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, en een opkomend hypernationalisme zouden Europa tot een potentieel kruisvat maken. Mearsheimer pleit in 1990 dan ook voor de handhaving van Amerikaanse troepen in Europa en een gecontroleerde verspreiding van nucleaire wapens, in het bijzonder naar het

herenigde Duitsland. Dit zijn uitspraken die niet bepaald in lijn waren met de toenmalige heersende opvattingen.

Hield Mearsheimer zich in 1990 nog voornamelijk bezig met het aanvallen van de theorieën van zijn collegae, in 2001 brengt hij hier met de publicatie van *The tragedy of great power politics*, verandering in. In dit werk schetst Mearsheimer zijn theorie over het handelen van de grootmachten in het internationale systeem, een theorie die hij offensief realisme doopt. Staten zullen, aldus Mearsheimer, ten alle tijden trachten zoveel mogelijk macht te verwerven met als uiteindelijk doel de hegemonie in het internationale systeem. Staten kunnen bij tijd en wijle wel samenwerken maar zodra coöperatie in de weg staat van het verwerven van meer relatieve macht zullen zij de samenwerking altijd beëindigen.

Mearsheimer gaat bij het construeren van zijn theorie in eerste instantie uit van de fundamenteën van het realistische paradigma zoals die aan het eind van de jaren '30 werden geïntroduceerd door de Britse auteur E.H. Carr in zijn studie *The twenty years crisis*. Een drietal basisaannames vormt de kern van het realistisch theorema. Ten eerste zijn staten de voornaamste actoren in het internationale systeem. Ondanks de aanwezigheid van

andere actoren, bijvoorbeeld multinationale ondernemingen of internationale organisaties, vormen en domineren staten ten alle tijden de internationale politiek. Het internationale systeem is dus in essentie anarchistisch, boven staten bevindt zich geen hogere macht. Ten tweede wordt het handelen van staten voornamelijk beïnvloed door externe factoren. De relatieve macht van een staat, het aantal grootmachten in het internationale systeem: dit type factoren is van primair belang. Factoren als het democratisch gehalte of de economische structuur van een staat, traditioneel van groot belang voor aanhangers van het idealistisch paradigma, zijn voor realisten slechts van secundair belang. Ten derde zullen staten zich in het internationale systeem voornamelijk interesseren in hun onderlinge machtsverhouding. Staten zullen strijd voeren met het verkrijgen van zoveel mogelijk macht als doel. Deze laatste basisaanname komt voort uit het idee dat staten in de laatste plaats slechts een doel nastreven: overleven. En de kans op overleven in een anarchistisch internationaal systeem zou het grootst zijn wanneer een staat zoveel mogelijk macht in zich verzamelt. Mearsheimer onderschrijft deze drie aannames van harte en voegt daar nog een drietal veronderstellingen aan toe. Allereerst stelt hij dat staten beschikken over een bepaalde aanvallende militaire capaciteit die hen de mogelijkheid biedt andere staten schade toe te brengen en mogelijkerwijs zelfs te vernietigen. Verder kunnen staten nimmer honderd procent zeker zijn over de beweegredenen van een andere staat. Het is voor een staat, zelfs in deze tijd van hoogwaardige informatie- en communicatietechnologie, niet mogelijk om ten alle tijden te beschikken over perfecte informatie over de doelstellingen van een concurrent. Tenslotte stelt Mearsheimer dat staten in essentie rationele actoren zijn. Zij zijn zich bewust van hun omgeving en wegen hun keuzes zorgvuldig af met inachtneming van de waarschijnlijke reactie van de overige staten in het systeem.

Geen van deze basisaannames afzonderlijk leidt ertoe dat staten zich agressief zouden moeten opstellen in het internationale systeem. Mearsheimer betoogt dat wanneer de veronderstellingen worden gezien in hun onderlinge samenhang het gedrag van staten vrijwel altijd zal worden getypeerd door angst, zelfhulp en de drang om meer macht te vergaren ten koste van andere staten. Dit streven naar steeds meer relatieve macht en in het ideale geval uiteindelijk de hegemonie in het internationale systeem is de kern van zijn offensief realisme.

Mearsheimer, die in de wetenschap der internationale betrekkingen toch al niet als een conformist bekend staat, lijkt hiermee traditionele realisten rechts in te halen. Waar bijvoorbeeld Kenneth Waltz in zijn veel geprezen handboek *The theory of international Politics* nog een zekere terughoudendheid bij staten beschrijft waar het het streven naar hegemonie betreft, gaat Mearsheimer uit van een noodzakelijk bijna dwangmatig streven naar de wereldheerschappij. Dit resultaat is volgens Mearsheimer inherent aan de anarchische structuur van het internationale systeem. De gedachte dat staten een zeker conservatisme aan de dag zullen leggen wanneer ze worden geconfronteerd met gelijkwaardige tegenstrevers, zoals door Waltz wordt beargumenteerd onderschrijft Mearsheimer dus niet.

Ondanks deze ogenschijnlijke logica kent *The Tragedy of Great Power Politics* ook een aantal mindere punten die in belangrijke mate samenhangen met de zwakten van het realistisch paradigma als zodanig. Allereerst lijkt Mearsheimers werk vooral in het laatste deel ietwat gedateerd. Zo kan Mearsheimer moeilijk omgaan met conflicten waarbij non-statelijke actoren zijn betrokken. Dit soort conflicten dat getypeerd wordt door onevenwichtige machtsverhoudingen lijkt na de Koude Oorlog ogenschijnlijk een grotere rol te spelen dan de door Mearsheimer beschreven strijd tussen de grootmachten. Tevens blijken een aantal voorbeelden die

door Mearsheimer als onderdeel aan zijn bewijsvoering worden aangehaald een nadere analyse moeilijk te kunnen doorstaan. Zo wordt Rusland in de periode van de communistische revolutie als een unitaire grootmacht getypeerd, een claim waar wel het een en ander op kan worden afgedongen. De interne strijd en de voortdurende machtswisselingen in deze periode maken het onwaarschijnlijk dat Rusland in staat was op het internationale toneel een sterke positie te krijgen of te handhaven. Staten die verwikkeld zijn in een intern conflict hebben over het algemeen moeite een coherent en sterk buitenlands beleid te voeren. Het voorgaande geldt evenzeer voor Mearsheimers benadering van het conflict in het voormalige Joegoslavië. Gezien de ogenschijnlijke trend van het laatste decennium geeft dit het beeld van een historische benadering die niet meer past in deze tijd. Vervolgens slaagt Mearsheimer er niet in overtuigend te bewijzen dat niet interne factoren, maar systeemfactoren veelal de oorzaak zijn van conflicten. Mearsheimers benadering is ietwat mechanisch van aard en onderkent bijvoorbeeld het belang van diplomaten en diplomatie in het geheel niet. Tenslotte besteedt Mearsheimer geen aandacht aan de verzwakking van een grootmacht in

plaats van diens opkomst als oorzaak van conflicten. Hij stelt dat conflicten zich zullen voordoen wanneer zich in het internationale systeem een potentiële hegemoon manifesteert. Echter, een groot aantal conflicten in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw lijken toch met name te zijn voortgekomen uit een verzwakking van de Ottomaanse Rijk, iets waar Mearsheimer geen oog voor lijkt te hebben.

Desalniettemin weet hij zijn theorie in *The Tragedy of Great Power Politics* op bijzonder overtuigende wijze te presenteren. Met een scala aan historische voorbeelden uit de periode van de Franse Revolutionaire oorlogen tot het einde van de Koude Oorlog poogt Mearsheimer de lezer te overtuigen van zijn gelijk. Bijzonder interessant is ook zijn betoog over de tegenstelling tussen *Balancing* en *Buckpassing*; twee opties die een grootmacht heeft wanneer deze wordt geconfronteerd met een potentiële hegemoon. Met een duidelijke schrijfstijl en zonder gebruik te maken van al te veel jargon maakt Mearsheimer zijn werk bijzonder interessant, zowel voor specialisten als voor hen die geen studie Internationale Betrekkingen hebben afgerond.

Thomas van der Sanden